

Тарихий-география. Этногенез ва этник тарих.

Режа:

1. Урта Осиёдаги кадимги элатларнинг жойлашиши.
2. Милоддан аввалги II-I мингйилликларда содир булган тарихий жараёнлар.
3. Узбек халкининг асосий даврлари.

Урта Осиё худудида сунгги бронза ва илк темир даврида булиб утган этник жараёнлар нафакат Урта Осиё, балки кейинги даврларда Хиндистондан Жануби-Шаркий Европагача булган кушни давлатларнинг ривожланишида катта ахамиятга эга эди.

Бу давр Урта Осиё этник тарихини урганишнинг мушкуллиги ёзма манбаларнинг йуклиги ва археологик манбаларнинг тулик ва аник маълумотлар бера олмаслигидан иборатдир. Шунга карамасдан кейинги давр маълумотлари, тарихий-лингвистик маълумотлар ва хар куни купайиб бораётган археологик манбалар бу сохада бир неча мухим ва анча аник хулосаларни чикаришга имконият беради.

Урта Осиё хакидаги дастлабки ёзма манбалар бу худудда милоддан аввалги 7-6 асрларда эрон тилида сузлашадиган этник гурухга мансуб бир неча халк ва элатларнинг- сугдлар, бактрияликлар, маргиёналиклар, хоразмийлар, парфияликлар, саклар ва хоказолар яшаганлиги тугрисида маълумот берадилар. Бу халклар ва айникса хоразмийлар, сугдликлар ва бактрияликлар асосида урта асрларда (11-12 асрлар) узбек халки шаклланади.

Биз урганаётган даврга келиб хар бир элат бирон худудни узлаштириб шу ер хам уларга мос ном билан аталган: бактрияликлар- Бактрия, сугдликлар- Сугдиёна, хоразмийлар- Хоразм, маргиёналиклар- Маргиёна, парфияликлар- Парфия. Кучманчи халклар ва хусусан сакларнинг ривожланиши археологик маълумотларга караганда милоддан аввалги 6 асрга бориб такалади.

Урта Осиёда милоддан аввалги 7-6 асрлардан олдин хам эронча тилда сузлашадиган халкларнинг яшаганлигини милоддан аввалги

1 мингйилликнинг дастлабки асрларида Хоразмда яратилган мукаддас «Авесто» китоби ҳам тасдиқлайди. Бу асарда шунингдек Урта Осиё вилоятлари ва уларга туташ ҳудудлар ҳам эслатиб утилади: Сугд, Маргиёна, Хоразм, Бактрия ва хоказолар.

Шунингдек «Авесто»да яримафсонавий «Арёнам Вайжо» яъни «Орийлар юрти» тугрисидаги хотиралар ҳам мавжуд. Бу ҳудуд орийларнинг дастлабки яшаган жойи ҳисобланган. Купгина олимлар бу юртни Хоразм билан боғлайдилар. Аммо, фикримизча бу нафакат Хоразм балки кенгрок бутун Урта Осиё ва унга шимолда туташ вилоятлар ҳам кирган.

Урта Осиё вилоятларнинг энг кадимги номлари Яснанинг 3 китоби ва Видевдатнинг 1 китобида санаб утилади.

Яснадаги давлатлар руйхатида бу эронча тилда сузлашувчи элатларнинг ватани «Арёнам Вайжо» ёки «Орийлар юрти». Бу юртда куплаб яйловлар, узун тоғлар, куллар ва дарёлар мавжуд. Бу юртдан кейин Поруту, Иската, Моуру, Гова, Сугда, Хваризам юртлари санаб утилади.

Ясна китобида орийлар юрти тугрисида куйидагича ёзиб утилади: «Бу юртнинг кушинлари купгина юришлар уюштирадилар, кенг яйловларда купгина молларни бокадилар».

«Видевдат» китобида зардуштийларнинг улуг ва доно худоси Ахурамазда пайгамбар Заратуштрага куйидагиларни хабар қилади: «Спитама Заратуштра. Одамлар яшайдиган жойларда бахт кам булса ҳам Мен уларга тинчлик ва хотиржамлик яратганман. Биринчи булиб Мен Одамлар учун Ванхви Датъё дарёси буйида энг яхши юрт булган Арёнам Вайжога асос солдим.

Иккинчидан, Мен Ахурамазда, энг яхши юртлардан бири Гава Сугдуга асос солдим.

Учинчидан, Мен Ахурамазда энг яхши юртлардан бири кудратли Моуруга асос солдим.

Туртинчидан, Мен Ахурамазда энг яхши юртлардан бири баланд байрокли ва гузал Бахдига асос солдим».

Видевдатнинг биринчи бобида санаб утилган юртлар Яснада келтирилган юртлар руйхатидан фарк килади: Арёнам Вайжо, Гава, Моуру, Бахди, Нисайё, Аръё, Урва, Хнанта, Рага, Чахро, Варна ва исмсиз Хиндистоннинг 7та вилояти.

«Авесто» матнларида Урта Осиё чегаралари Афғонистон, шимоли-шаркий Эрон ва Урта Шарк чегаралари билан боғланади.

Арёнам Вайжо бу олимларнинг фикрича Эроннинг кенг худудида жойлашган вилоят булган. Бу ерда баланд Помир, Хиндикуш, Гисар, Тяньшань тоглари, чукур Каспий, Орол, Балхаш, Исиккул куллари, кенг Амударё ва Сирдарё дарёлари жойлашган.

Видевдатнинг алохида махсус бобида Арёнам Вайжонинг Ванхви Датъё дарёси буйида жойлашганлиги ёзиб утилади.

Арёнам Вайжонинг чегаралари тугрисида «Авесто»да аник маълумотлар йук. Бу ерда у баланд тоглик худуд деб эслатилади. Ванхви Датъё дарёси кайси дарё эканлиги маълум эмас. Баъзи олимларнинг фикрича бу Амударёдир.

Шунингдек «Авесто»да яна бир кенг дарё Ранха ҳам эслатилади. Баъзи олимларнинг фикрича бу Сирдарёдир. Кадимги Юнон олимларининг маълумотларига кура эса скифлар тилида Ра бу Волгадир.

«Авесто»да исми келтирилган бошка дарёлар: Зарнушат, Витанхухат, Фразданларнинг hozirда кайси дарё эканликлари бизга номаълум. Зарнумат олтин дарё деган маънони билдиради. Бу тушунча Зарафшон (олтин келтирувчи) номида сакланиб қолган.

«Авесто»да келтирилган мамлакатларнинг номланиши ахамонийлар шохларининг миҳхатсимон ёзувлари ва Юнон тарихчиларининг асарларида ҳам такрорланади.

Шундай қилиб, бу манбалар Урта Осиё ва унга туташ ҳудудлар орий қабилаларининг маркази томонидан узоқлаштирилганлиги ва уларнинг қадимда жойлашган вилоятларидан бири эканлигини тасдиқлайди. Асрлар давомида Урта Осиёда қилиб кетган эрон тилли элатлар ҳозирги Урта Осиё халқларининг аجدодлари ҳисобланадилар.

Кейинчалик асосан бактрияликлар, сугдликлар, хоразмликлар ва қисман бошка этник гуруҳлар (туркий қавмлар) асосида ўзбек халқи шаклланади. Милoddан аввалги 3-2 асрлар ва милoddнинг дастлабки асрларида туркий тилли қуплаб қавмларнинг Урта Осиёга қучиб қелиши содир бўлади. Бу аҳоли Урта Осиё этник тарихида муҳим роль уйнай бошлайди.

Бу даврда этник бирлашмаларнинг чегаралари аниқ эмас эди, этник қучишлар ҳарвақт содир бўлар эди. Бу жараён нафақат қардош элатлар, балки бир-биридан турмуш тарзи, маданияти ва ҳоқазолар билан қескин фарқ қилувчи элатлар уртасида ҳам содир бўлган. Масалан: қучманчи ва утрок аҳоли уртасида. Қучманчиларнинг утроклашуви, уларнинг утрок ҳаёт тарзига утиши, уларнинг шаҳарлардаги аҳолига қучилуви бу жараёнлар

Урта Осиё худудида минг йиллар давомида давом этгандир. Шунингдек рус элатлари ҳам худудлари якинлиги туфайли Урта Осиё элатлари билан турли маданий, иктисодий ва этник алокалар урнатганлар. Бу қисман ёки умумий икки тиллик ва уз она тилини унутиш, маданий жихатдан бир-бирининг ютуқларидан фойдаланиш, янги хужалик-маданий типларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Ўзбекистон тарихида ўзбек халкининг келиб чиқишини қайси даврдан урганиш тугрисида аниқ бир фикр мавжуд эмас.

Баъзи олимлар ўзбек халкининг этногенезини бу халқга ёзма манбаларда ўзбек деб ном берилган даврдан бошлаб урганиш керак деб ҳисоблайдилар. Иккинчи гуруҳ олимлар эса ўзбек халкининг келиб чиқишини янада қадимроқ даврлардан бошлаш керак деб ҳисоблайдилар. Биринчи гуруҳ тарафдорлари ўзбек халкининг келиб чиқишини сак-массагетлар, сугдликлар, хоразмийлар ва ҳоказолар номи келтирилган Бехистун миҳхатсимон ёзувларидан бошлаб урганиш керак деб ҳисоблайдилар. Бизнинг фикримизча, ўзбек халкининг тарихини янада қадимийроқ даврлардан урганиш керак деб ҳисоблайдиган иккинчи гуруҳ олимлар ҳақдирлар.

Айниқса, охириги 20-25 йил давомида Ўзбекистон ва ўзбек халкининг тарихини урганишда катта силжишлар содир бўлган.

Фаргона водийсидаги Селунгур (1985 й., У. Исломов) ва Тешиктошда (1938 й., Окладников) олиб борилган археологик тадқиқотлар Урта Осиё ҳам Африка ва Яқин Шарқ каторида замонавий киёфали одамнинг пайдо бўлиш масканларидан бири эканлигини тасдиқладилар. Антропологик маълумотлар Урта Осиё

ва хусусан Ўзбекистон монголоид ирки шаклланган масканлардан бири эканлиги тугрисидаги гипотезани тасдиқладилар. Шунинг учун узбек халкининг келиб чиқишини урганиш кадимийрок даврлардан бошлаш керак. Урта Осиё аҳолисининг асосий қисми Урта Осиё икки дарё оралиги, ёки бошқача қилиб айтганда помир-фаргона (узбеклар, тожиклар) иркига мансубдирлар. Бу катта европеоид иркининг кичик ирк типларидан биридир.

Бу иркнинг пайдо бўлиши тугрисида бир неча гипотеза мавжуд. Уларнинг бирига кура бу ирк янада кадимийрок Урта Осиёда тарқалган европеоид иркининг асосида пайдо бўлган. Яна бир гипотезага кура европеоид иркининг милодий 1 мингйилликда трансформацияси натижасида бу ирк вужудга келган.

Милодий 1 мингйилликнинг урталарида монголоид иркли турк кабилаларининг қучиши содир бўлади. Аммо дастлабки даврларда бу жараён унчалик катта ахамиятга эга бўлмайди.

Кейинги асрларда Урта Осиё икки дарё оралиги иркининг ривожланиши давом этади ва ҳозирда бу ирк катта узғаришларни уз бошидан кечирган.

Урта Осиё тарих фанида узбек халкининг келиб чиқишига замин яратган Урта Осиё икки дарё оралиги иркининг қаерда ва қачон вужудга келганлиги тугрисида аниқ бир фикр йук.

Биринчи гуруҳ олимларнинг фикрига кура Урта Осиё икки дарё оралиги ирки айнан шу ҳудудда 6-8 минг йил олдин пайдо бўлган. Иккинчи гуруҳ олимлар эса бундан 3 минг йил олдин, учинчи гуруҳ олимларнинг фикрига кура эса бу ирк 16 асрда шайбонийлар давлатининг шаклланиши даврида пайдо бўлгандир. Антропологик

тадқиқотлар натижасида, антропологик материаллар асосида шу нарсани аниқланганки Урта Осиё икки дарё оралиғи ирки бундан 2200-2300 йил олдин пайдо бўлган.

Катор илмий ишларда ўзбек халқи шаклланишининг 8 та асосий даври қайд этилади. Бу даврлар ахамонийлар босқинидан бошланиб Урта Осиёда шайбонийлар ҳукмронлигининг урнатилиши билан тугалланади. Ҳақиқатан ҳам бу босқинлар Урта Осиёда изсиз йуқолиб кетмай, ўз таъсирини утказган. Бу таъсир айниқса маданият, тил ва турмуш тарзида яққол сезилиб туради. Аммо шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки бу босқинлар ва келгинди ҳукмдорларнинг ҳокимияти маҳаллий аҳолининг этник ва ирқий тарихига ҳам таъсир этган. Антропологик жиҳатдан қаралганда улар маҳаллий аҳолининг «қони» ва генетикасини ўзгартира олмаганлар. Чунки қўп ҳолларда маҳаллий аҳолининг қони босқинчи келгиндиларга қараганда қўпроқ бўлган ва айнан келгиндилар маҳаллий аҳоли билан аралашиб йуқолиб кетганлар. Улар ўз тиллари, дини ва аста-секин ташқи қўринишларини йуқотиб қўрганлар. Бошқа ҳолларда келгиндилар янги халқ, янги этник қўруҳ ташкил этганлар. Лекин бу этник қўруҳ аввалгидан анча фарқ қилган. Антропологик тадқиқотларга қўра Ўзбекистон ҳудудида маҳаллий аҳоли келгиндиларга қараганда қўқат қўпроқ бўлган.

Антропологик тадқиқотларда ўзбек халқи шаклланишининг асосий 3 даври қайд этилади:

1. Милоддан аввалги 3-2 мингйилликларда Урта Осиёнинг қўл районларида антропологик қўриниш вужудга келади. Дастлаб бу

қуриниш Сирдарёнинг урта оқими (Тошкент воҳаси), Фарғона водийсида пайдо бўлади. Милоддан аввалги 1 мингйилликнинг охирида бу аҳолии Хоразм ва жанубий Қозогистоннинг Чимкент вилояти ва Ёттисувда пайдо бўлади. Милоддан аввалги 3-2 асрларда бу аҳоли турли тармоқлар орқали Марказий Осиёнинг марказий ва жанубий ҳудудларига кириб борадилар.

2. Бу жараён ёзма манбаларда тилга олинган бўлиб, Юнон-Бактриянинг юэ-чжилар томонидан босиб олинishi ва Буюк Қушон Империясининг тузилиши даврига тугри келади. Юэ-чжиларнинг юриши тугрисидаги антропологик тадқиқотлар қуйидаги маълумотларни беради:

Сирдарё паст оқимининг чул ҳудудларида яшовчи қучманчи ва яримқучманчи қабилалар Марказий Қизилқум (Учкудук, Тошди, Юзкудук)дан утиб бир қисми Самарқанд атрофида (Қаттақургон) урнашган. Қолган қисми эса Қарши (Ёркурган) орқали Сурхандарёга (Қухна Термиз, Далварзин, Шохтепа, Айрапош) утиб бу ердаги қатта шаҳар ва қишлоқларда урнашганлар.

Бу қучманчи ва яримқучманчи аҳолининг иккинчи гуруҳи қадимги Бухоро воҳаси орқали Турқманистоннинг жанубий вилоятларига утганлар. Натижада текисликларда ўзбек ва тожик антропологик типии кенг тарқалади.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи энг муҳим давр 9-12 асрлар саналади. Бу даврда Урта Осиёда ва айниқса Ўзбекистон ҳудудида аҳолининг асосий қисми ўзбек антропологик типга утганларю Антропологик тадқиқотлар ва уларнинг натижаларига қура бу даврнинг ўзи 2 та бўлимга бўлинади: 1.9-10 асрлар; 2. 11-12

асрлар. Ўзбекистон ҳудудида 9 асрда маҳаллий аҳолининг антропологик қуринишида муҳим ўзгаришлар содир бўлди.

Ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиши фанда 11-12 аср деб белгиланган. Бу жараён 9-10 асрларда бошланган.

Мунгул боскинлари натижасида Ўзбекистон аҳолисининг ташқи қуриниши деярли ўзгармаган. Мунгул давлатининг аҳолиси 6-7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар 6 кишидан 1 тасини ҳарбий ишга чақирган деб белгилаб олесак, шунда мунгул қўшинларининг умумий сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Хитойга юриш даврида (1211,1215 йиллар) Чингизхон ўзининг қўлаб аскарларидан ажралган ва қўшинини туркий тилли аҳоли ҳисобидан тулдириб олган. Шундай қилиб, Чингизхоннинг Хоразмшоҳлар давлатига ҳужум қилган пайтда унинг қўшини асосан туркий тилли аҳолидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам мунгул босқини Урта Осиё аҳолисининг ташқи қуриниши ва антропологик типига таъсир ўтказмаган. Маҳаллий аҳолида монголоид иркининг ҳеч қандай белгилари мавжуд бўлмаган.

Ўзбек халқи шаклланишининг учинчи энг муҳим даври 15 асрнинг охири ва 16 асрдир. Бу даврда Урта Осиёга Дашти Кипчок ўзбеклари кириб келганлар. Айнан улар маҳаллий туркий тилли аҳолига ўз номларини берганлар. Шунинг билан бирга баъзи жойлардаги ўзбек аҳолининг ташқи қуринишида ҳам баъзи ўзгаришлар содир бўлади. Қучманчи ўзбеклар қўп аралашган жойларда монголоид иркининг таъсири сезила бошлайди.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг шаклланиши-ўзун, бой тарихга эга, мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини

махаллий сугдликлар, бактрияликлар, саклар, массагетлар, кангуйлар, доволниклар ва хоказолар ташкил этган.

Узбек халки шаклланишининг барча даврларида махаллий ахоли сон жихатдан келгинди ахолига нисбатан куп булган. Аммо келгиндилар махаллий ахолига уз тилларини берганлар. Шунга карамай улар махаллий ахолининг ташки курунишига куп таъсир утказа олмаганлар.

Адабиётлар:

1. *Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йук» Т., 1998 й.*
2. *Гуломов Я.Г. «Хоразмнинг сугорилиш тарихи» Т., 1959 й.*
3. *История Узбекистана в источниках. Тузувчи Б. В. Лунин. Т., 1984 й.*
4. *Жабборов И.М. «Узбек халки этнографияси». Т., 1994 й.*
5. *Саъдуллаев А.С. «Культура юга Средней Азии 7-4 вв. до н.э.» Т., 1987 й.*
6. *Кабиров Ж., Саъдуллаев А. «Урта Осиё археологияси» Т., 1990 й.*
7. *Узбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. 1997 й.*